

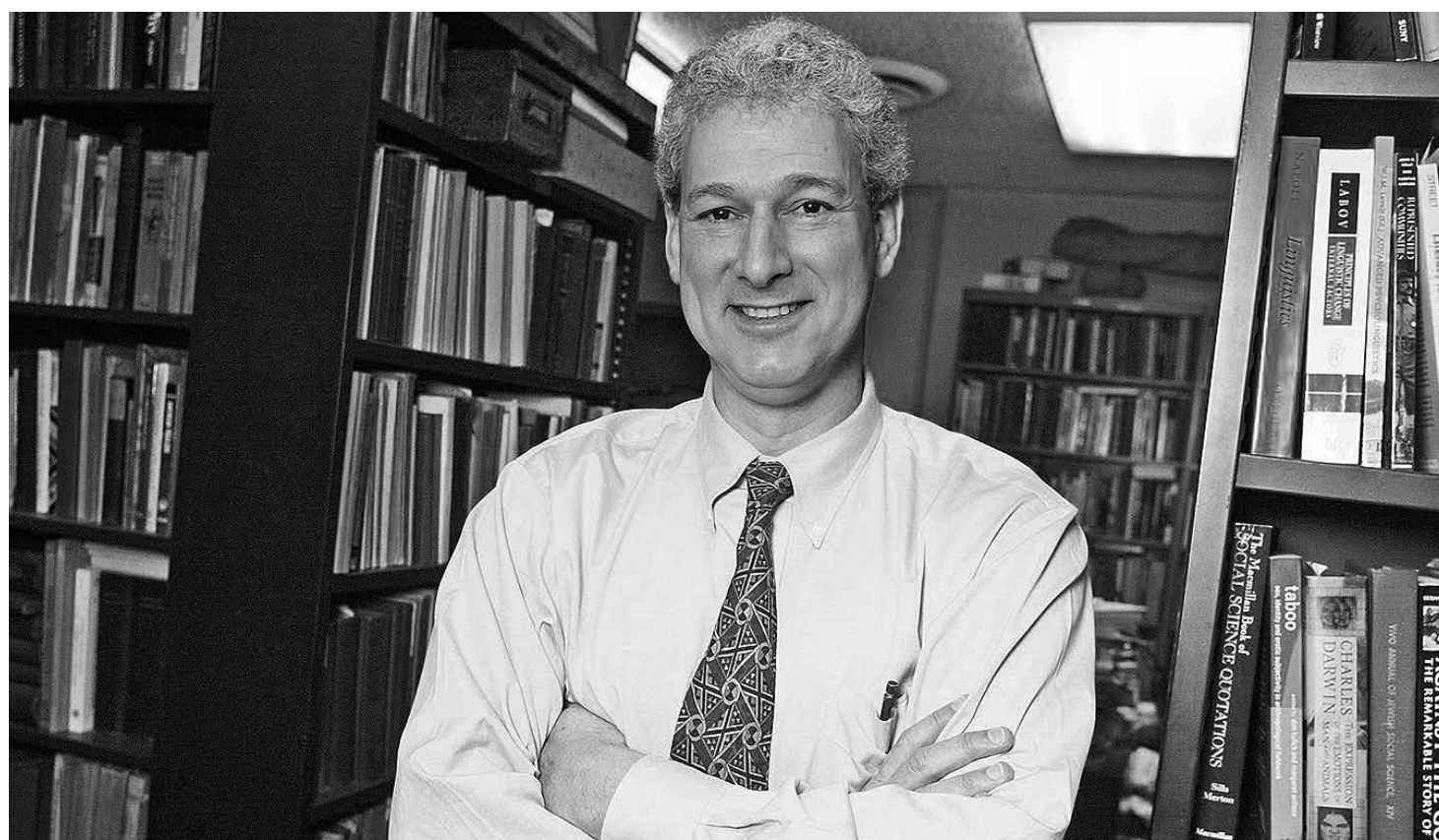
Μάικλ Σίλβερστιν (1945-2020)

Από τον ΣΠΥΡΟ Α. ΜΟΣΧΟΝΑ

Στις 17 Ιουλίου του 2020 πέθανε από καρκίνο στον εγκέφαλο ο Μάικλ Σίλβερστιν (Michael Silverstein). Ήταν ένας από τους σπουδαιότερους γλωσσολόγους της εποχής μας. Τα γραπτά του, εκτιμώ, θ' ανακαλύπτονται τα επόμενα χρόνια, τις επόμενες δεκαετίες ίσως, ενώ τα γραπτά άλλων γλωσσολόγων, πολύ διασημότερων τώρα, θα ξεχνιούνται. Αναγκαστικά, μιλώ εδώ για το έργο του προτού αυτό ανακαλυφθεί.

Τη γλωσσολογία την υπηρέτησε σε όλα της τα πεδία: φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, σημασιολογία, πραγματολογία, τυπολογία, ιστορία των γλωσσών, κοινωνιο-γλωσσολογία. Και η γλωσσολογία ήταν μία μόνο από τις επιστήμες του. Ο Σίλβερστιν ήταν καθηγητής ανθρωπολογίας, γλωσσολογίας και ψυχολογίας (the Charles F. Grey Distinguished Service Professor of Anthropology, Linguistics, and Psychology) στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου. Εποπτεία αλλά και πρωτότυπες δημοσιεύσεις είχε και σε άλλες, συναφείς, επιστήμες: στην εθνογραφία, στην κοινωνιολογία, την πολιτική επικοινωνία. Για πενήντα περίπου χρόνια, από το 1970 που του έγινε η πρόταση (out of the blue, λέει ο ίδιος), δίδασκε στο ίδιο πανεπιστήμιο, του Σικάγου, το μεταπτυχιακό μάθημα «Η Γλώσσα στον Πολιτισμό». Πολλοί μιλούν για τις παραδόσεις αυτές με θαυμασμό.¹

Out of the blue: αυτό δεν είναι απολύτως ακριβές. Ο Σίλβερστιν τέλειωσε το σχολείο στα δεκάξι του, είχε πτυχίο από το Χάρβαρντ στη Γλωσσολογία και τις Ρομανικές γλώσσες στα δεκαεννιά του. Κι έγινε διδάκτορας στο Χάρβαρντ στα είκοσι έξι του, έχοντας ήδη ξεκινήσει να διδάσκει στο Σικάγο. Δάσκαλοί του: ο Ρόμαν Γιάκομπσον (Roman Jakobson), ο Ίναρ Χάουγκεν (Einar Haugen), ο Τζέρετζι Κιρόλόβιτς (Jerzy Kurylowicz), ο Καρλ Τίτερ (Karl V. Teeter)· ο τελευταίος για τις ινδιάνικες γλώσσες της Αμερικής. Η διδακτορική διατριβή του Σίλβερστιν είχε θέμα τις ετυμολογικές δομές στην πενουσιανή οι-

Μάικλ Σίλβερστιν. Φωτ. από την ιστοσελίδα του Πανεπιστημίου του Σικάγου.

κογένεια γλωσσών· πρόκειται για προσπάθεια, πολυσυγκριτική και διαφιλονικούμενη,² ιστορικής ανασυγκρότησης κυρίως των γλωσσών που μιλούν οι Αμερινοί Μίγουακ στην Καλιφόρνια – υπό αφανισμό τώρα. Όχι εντελώς out of the blue, λοιπόν.

Άρθρα και πυκνές μονογραφίες για πολλές γλώσσες ιθαγενών της Αμερικής και της Αυστραλίας συνέχισε να δημοσιεύει σε όλη τη διάρκεια της «μακράς ακαδημαϊκής του καριέρας» (κατά το λεγόμενο). Δεν είμαι ειδικός στα θέματα αυτά· ως μη ειδικός όμως δεν μπορώ παρά να εντυπωσιάζομαι, πρώτα απ' όλα, από τον πλούτο του υλικού που χειρίζεται ο Σίλβερστιν: πρώιμες καταγραφές και αναλύσεις, ανασυνθέσεις της γραμματικής, γλωσσάρια, αντιπαροβολικά δεδομένα, επιτόπια έρευνα, συνεντεύξεις, αφηγήσεις – και μια τεράστια βιβλιογραφία πριν από τον ίδιο, τεράστια

ακόμα κι αν την περιορίζαμε στα έργα των πιο διάσημων προπατόρων στην ανθρωπολογία της γλώσσας, του Φραντς Μπόας (Franz Boas) και του Έντουαρντ Σαπίρ (Edward Sapir), έργα που τα γνώριζε απέξω κι ανακατωτά. Δεύτερο και πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό των μελετών αυτών: η εξωπραγματική συστηματικότητά τους. Ο Σίλβερστιν παρουσιάζει πυκνές αναλύσεις, που μοιάζουν οριστικές, της φωνολογίας, της γραμματικής, της σύνταξης, αλλά και του συνεχούς και διαδραστικού λόγου των ιθαγενών, λόγου που συναρτάται με τελετουργίες και, μέσω αυτών, με ιδεολογίες· με μύθους, παραδόσεις, μνήμες. Χρησιμοποιεί τα παραστατικά μέσα της επιστήμης και της εποχής του (λ.χ., της γενετικής γραμματικής, με την οποία ποτέ δεν συμφιλιώθηκε³), αλλά είναι συνεχώς σε αναζήτηση νέων παραστατικών τε-

χνικών (όπως είναι οι «χάρτες ομιλίας» ή «χάρτες λόγου»). Αντιπροσωπευτικό δείγμα της συνθετικής προσέγγισης που ακολουθεί σ' αυτές τις μελέτες είναι η μονογραφία του για το σύστημα χρόνων-ώσεων της σινουκικής οικογένειας, στην οποία συνδυάζει γραμματικά, ιστορικά και γεωγραφικά δεδομένα.⁴ Αλλά ακόμα κι όταν ξεκουράζεται μέσα στην επιστήμη του, το κάνει με την ίδια αυστηρή μεθοδικότητα, όπως μαρτυρεί η μικρή ομάδα μελετών του για την «οινογλωσσία».⁵

Ούτε εξαντλούνται οι γλωσσολογικές-ανθρωπολογικές αυτές μελέτες στη στεγνή παράθεση «εμπειρικών δεδομένων». Περιέχουν συνήθως αναφορές σε ζητήματα στα οποία ο Σίλβερστιν επανέρχεται, κατά περιόδους, με σύνθετα θεωρητικά άρθρα. Τέτοια θεωρητικά ζητήματα είναι, λ.χ., η εργαστικότητα (ergativity) –ζήτη-

μα της γραμματικής και της σύνταξης–,⁶ η δεικτικότητα –ζήτημα της σημασιολογίας και της πραγματολογίας–,⁷ η κανονικότητα των γλωσσικών αλλαγών –ζήτημα της ιστορικής γλωσσολογίας και της (ιστορικής) κοινωνιογλωσσολογίας–,⁸ η γλωσσική σχετικότητα – ζήτημα της συγκριτικής μελέτης των γλωσσών και της φιλοσοφίας της γλώσσας.⁹

Μεταπραγματολογία

Η πραγματολογία είναι κλάδος της γλωσσολογίας. Κάποτε εθεωρείτο ο σκουπιδοτενεκές της γλωσσολογίας.¹⁰ Περιλάμβανε οτιδήποτε μη συστηματικό, μη νομοτελειακό. Ο Σίλβερστιν θα προτείνει την επέκταση αυτού του κλάδου και θα την ονομάσει «μεταπραγματολογία».¹¹ Στόχος της μεταπραγματολογίας: Η συστηματική ανασυγκρότηση του περιβάλλοντος, των συμφραζομένων, των περικειμένων, των συκειμένων, των πλαισίων –ας τα πει όπως βολεύεται ο καθείς– από τα ίχνη που αφήνει στο λόγο η δυναμική, διαλογική, αυτοσυγκρότησή του.

Κεντρική στη μεταπραγματολογία του Σίλβερστιν είναι η έννοια της «δεικτικότητας». Όλες οι γλώσσες έχουν δεικτικά στοιχεία. Λέξεις όπως ‘εγώ’, ‘εδώ’, ‘αυτό’ είναι δεικτικές. Δεικτικές είναι οι αντωνυμίες (και όχι μόνο οι «δεικτικές αντωνυμίες» της γραμματικής). Πολλά επιρρήματα (χρονικά, τοπικά...) είναι δεικτικά. Οι γραμματικοί χρόνοι είναι δεικτικοί. Με τη στενή έννοια, δεικτικό είναι οποιοδήποτε στοιχείο της γλώσσας αντιστοιχίζεται προς κάποιο στοιχείο της περίστασης επικοινωνίας εντός της οποίας εκφέρεται. Γι’ αυτό και το περιεχόμενο των δεικτικών στοιχείων αλλάζει με την περίσταση της επικοινωνίας.

Η μεταπραγματολογία του Σίλβερστιν δεν αρκείται στη μελέτη των δεικτικών σημείων που αναφέρονται στο άμεσο περιβάλλον της επικοινωνίας. Και η προφορά είναι δεικτική –ή ενδεικτική, αν προτιμάτε–: της καταγωγής, της τάξης. Και η επιτόνιση είναι ενδεικτική: της στάσης που μπορεί να έχει ο ομιλητής απέναντι στα λεγόμενά του. Και η χρήση ενικού ή πληθυντικού («ευγενείας») είναι ενδεικτική: του status. Και η χρήση ολίγης καθαρευούσης μπορεί να είναι ενδεικτική: της πρότυπης γλώσσας. Και η χρήση της πρότυπης γλώσσας μπορεί να είναι ενδεικτική: των γλωσσικών πεποιθήσεων ενός γραφιά. Και μια προϋπόθεση μπορεί να είναι ενδεικτική: του περιβάλλοντος λόγου που έχει δημιουργήσει ένας ομιλητής για τον εαυτό του, όπως όταν αποκαλούμε κάποιον κομμουνιστή και προσβάλλεται ενώ κάποιος άλλος μας ευχαριστεί για το κομπλιμέντο. Και μια έκφραση αντί μιας άλλης μπορεί να είναι ενδεικτική πεποιθήσεων ή προτεραιοτήτων, όπως η έκφραση «να σώσουμε τα Χριστούγεννα» – αντί της ανθρωπίνης ζωής. Η δεικτικότητα δείχνει να υπάρχει παντού και προς κάθε τι, ακολου-

θώντας τον περίφημο εκείνο ορισμό του σημείου: «το σημείο είναι ένα *representamen*, είναι κάτι έναντι κάτι άλλου ως προς κάποιους και από κάποια άποψη». Πράγματι, ο Σίλβερστιν θεωρείται ότι έχει κάνει την πιο δυναμική προσαρμογή των θεωριών του Τσαρλς Σάντερς Περς (Charles Sanders Peirce, του αμερικανού φιλοσόφου και σημειολόγου που έδωσε τον παραπάνω ορισμό του σημείου) στην κοινωνιογλωσσική ανάλυση.¹²

Αλλά σε κάθε φυσική γλώσσα υπάρχουν, εκτός από δείκτες, και άλλα, διαφορετικά είδη σημείων. Ορισμένα σημεία λειτουργούν ως εικόνες, και λέγονται έτσι επειδή μορφώνονται αναλογικά προς αυτό που παριστάνουν, όπως συμβαίνει με τις ηχοποίητες λέξεις ή όταν λέγεται το περισσότερο για να δηλωθεί το περισσότερο (π.χ., «καλύτερότερος») ή χρησιμοποιείται επανάληψηγιααναδηλωθείεπανάληψη(«πες-πες»). Κάποτε, συνδυάζονται λεκτικά και εικονιστικά στοιχεία, όπως στο εικονοποίημα του e e cummings «l(a leaf falls)oneliness»,¹³ όπου δύο έννοιες, του φύλλου που πέφτει και της μοναξιάς, συναιρούνται με ενδείξεις λεκτικές (δύο αλυσίδες συμφώνων: l l f f l l και s n l n s) και εικονιστικές (διάταξη των γραμμάτων που παριστάνουν την κίνηση ενός – one – φύλλου που πέφτει):

l(a
le
af
fa

ll

s)
one
l

iness

Δείκτες λοιπόν. Και εικόνες.¹⁴ Θα αντιτίνει κανείς ότι οι ομάδες αυτές σημείων σπανίζουν στις φυσικές γλώσσες. Μετά τον Σωσσύρ (de Saussure), τον «πατέρα» της νεότερης γλωσσολογίας, θεωρείται ότι μια φυσική γλώσσα αποτελείται όχι από δείκτες και εικόνες τόσο, όσο από «σύμβολα», δηλαδή «αυθαίρετες συνάψεις σημαινόντων-σημαινομένων».

Ας το ξανασκεφτούμε, λέει ο Σίλβερστιν: οι συνάψεις αυτές έχουν καταστεί συμβατικές –έχουν συμβολοποιηθεί– μέσω ενός άλλου σημειολογικού μηχανισμού: της δεικτικότητας. Γίνονται τώρα κατανοητές ως εξατομικευμένες μονάδες («μοναδοποιούνται» και «μετρικοποιούνται») επειδή, σε δεύτερο βαθμό, μέσω της δεικτικότητας, έχει αποδοθεί σ’ ένα *representamen* μια σημασία. Και μέσω αυτού του ίδιου μηχανισμού, της δεικτικότητας, οι σημασίες αυτές αλλάζουν στο χώρο και στο χρόνο.

Για να καταλάβουμε πώς συντελείται

αυτή η διαδικασία οντοποίησης των μονάδων της γλώσσας, ο Σίλβερστιν προτείνει να παρακολουθήσουμε μιαν άλλη διεργασία για την οποία χρησιμοποιεί τον όρο enregisterment. Είναι δύσκολη η μετάφρασή του. Ο όρος register αποδίδεται συνήθως στα ελληνικά ως «επίπεδο λόγου» ή «ύφους». Θα προτιμήσω εδώ, προσωρινά, τον όρο: *τάξη λόγου*, ελπίζοντας να μην υπάρξει σύγχυση με τη φουκωϊκή *l'ordre du discours*.¹⁵ Enregisterment είναι η «ένταξη» σε μια τάξη λόγου ορισμένων εκφραστικών τρόπων· η συμπερίληψή τους σε μιαν ομάδα έτσι ώστε εφεξής να αναγνωρίζονται ως όμοιοι. Ένα τεχνικό λεξιλόγιο και εκφρασεολόγιο, αυτό που χρησιμοποιούν οι μετεωρολόγοι ας πούμε, συγκροτεί μια τάξη λόγου (register). Μια τάξη λόγου δεν μένει αναλλοίωτη: με την υπερέκθεση των μετεωρολόγων στα μίντια, πολλές αλλαγές «προς το ομιλητικότερον» έχουν επέλθει στα δελτία καιρού.¹⁶ Τα λεξικά και εκφραστικά ρεπερτόρια των αθλητικογράφων είναι μια άλλη τάξη λόγου. Κι αυτή αλλάζει με το χρόνο: είκοσι χρόνια πριν οι αθλητικογράφοι μας αγνούσαν τις έννοιες της προπονητικής· τώρα υπερβάλλουν στη χρήση τους· είκοσι χρόνια από τώρα ίσως ασχολούνται περισσότερο με τον γυναικείο αθλητισμό. Η πρότυπη γλώσσα (η standard language, για να συνεννοηθούμε, η επονομαζόμενη «κοινή»), είναι επίσης ένα register, μια πλούσια τάξη λόγου, αρκετά πιο περίπλοκη από ένα επαγγελματικό ρεπερτόριο. Η τάξη αυτή υπηρετείται από το εκπαιδευτικό σύστημα, εποπτεύεται από διάφορες «αυθεντίες» (γλωσσολόγους κατ’ επάγγελμα αλλά και «εραστές» της γλώσσας) και ρυθμίζεται με υποδείξεις του τύπου: μη λες αυτό, λέγε εκείνο – με τις οποίες κανονίζεται το «σωστό» έτσι ώστε να διακρίνεται από το «λάθος».

Νέες τάξεις δεικτικών στοιχείων δημιουργούνται στη διάρκεια της συνομιλίας ή κατά τη μεταφορά «αποσπασμάτων» του λόγου από το ένα πλαίσιο στο άλλο, από μια εποχή σε άλλη, από μια περιοχή σε άλλη.¹⁷ Αυτές οι πράξεις ένταξης (enregisterment) είναι δυνατές διότι, πρώτον, όλων των δεικτικών στοιχείων το περιεχόμενο ποικίλλει, όπως είδαμε, ανάλογα με τις συνθήκες της επικοινωνίας, και, δεύτερον, διότι τα δεικτικά στοιχεία δεν ανήκουν όλα στην ίδια βαθμίδα. Κάθε βαθμίδα n προϋποθέτει ότι μια «σύμβαση» έχει ατύπως «συμφωνηθεί» στην αμέσως επόμενη βαθμίδα n+1 – ή, διαφορετικά, από κάθε βαθμίδα n+1 γίνεται αντιληπτή ως «σύμβαση» κάθε συσχέτιση στη βαθμίδα n. Δημιουργούνται έτσι ιεραρχίες δεικτικότητας. Ένα γνωστό παράδειγμα είναι αυτό του «πληθυντικού ευγενείας». Σε πολλές γλώσσες έχουμε τη διάκριση που στα γαλλικά γίνεται με τα tu και vous, στα ιταλικά με τα tu και Lei, στα γερμανικά με τα du και Sie κ.λπ.¹⁸ Η εγγεγραμμένη σε μια βαθμίδα n διάκριση όμοιου – Υψηλού status με-

ταγράφεται σε μιαν επόμενη βαθμίδα n+1 ως ένα σύστημα απόδοσης τιμών (enregistered honorification). Αντιθέτως, στ’ αγγλικά, όπως όλοι γνωρίζουμε, από τον 17ο αι. χάνεται σταδιακά –και πολύ γρήγορα– η διάκριση θου – You, εξέλιξη που απορρέει από μιαν ιδεολογία κοινωνικής ισότητας ή «αλληλεγγύης» (counter-honorification).¹⁹ Η γλωσσική αυτή αλλαγή δεν νοείται χωρίς μιαν ιδεολογική αλλαγή. Επιπλέον, η ίδια η δεικτική συσχέτιση μιας απλής μορφικής παραλλαγής στη γλώσσα με ιδεολογίες τόσο γενικές όσο οι ιδεολογίες των κοινωνικών τάξεων προϋποθέτει μιαν ακόμη «υψηλότερη» βαθμίδα, τη βαθμίδα n+2, στην οποία ο λόγος για τις κοινωνικές τάξεις συσχετίζεται με τον λόγο για τη γλώσσα έτσι ώστε μια ορισμένη κοινωνική αντίληψη να συνεγείρει αντίστοιχες γλωσσικές πρακτικές και πεποιθήσεις. Η τιμητική στάση (honorification) θα είναι εφεξής τιμητική *μέσα* στη γλώσσα.²⁰

Σκοπός της μεταπραγματολογίας λοιπόν είναι να φέρει στο φως τα ιδεολογικά και ταυτοτικά στοιχεία των συνομιλητών όπως αυτά προβάλλονται πάνω σ’ ένα αόρατο πλαίσιο, μέσω του οποίου όμως υφάινεται οτιδήποτε το λεκτόν. Το περιβάλλον αυτό (το πλαίσιο, το περικειμένο) εξυφαίνεται σταδιακά κατά την επικοινωνία. Στοιχεία του συμφωνούνται κατά την εναλλαγή ρόλων και λόγων μεταξύ ομιλητών/ριών Α και Β. Είναι το παράθυρο του γλωσσολόγου στον πολιτισμό. Κι αυτό που μελετά ο Σίλβερστιν είναι: η Γλώσσα στον Πολιτισμό.²¹

Το περιβάλλον που χτίζουν οι συνομιλητές/ριες (ο πολιτισμός εντός του οποίου επικοινωνούν) καλείται να το ανασυγκροτήσει ο/η ερευνητής/ρια (ο/η γλωσσολόγος, ο/η ανθρωπολόγος) από τα ίχνη του στο λόγο. Συχνά αρκούν ορισμένα σπαράγματα συνομιλιών μεταξύ Α και Β, σαν αυτά που συνηθίζει να παραθέτει ο Σίλβερστιν στις μεταγενέστερες κυρίως εργασίες του για να εξηγήσει το πλαίσιο εντός του οποίου παίζεται το θέατρο της επικοινωνίας. Ο Πάκομπσον δείχνει εντυπωσιασμένος από τις μεθόδους του Στανισλάβσκι, που ζητούσε από τους ηθοποιούς του να επιτονίσουν με σαράντα διαφορετικούς τρόπους τη φράση «αυτό το βράδυ».²² Αλλά, όπως κάθε γλωσσολόγος που έχει διδάξει το μάθημα της Πραγματολογίας ξέρει, μπορεί κανείς να σκεφτεί πολύ περισσότερες περιστάσεις εντός των οποίων η ίδια αυτή φράση, χωρίς καν να παραλλάξει η επιτόνισή της, αποκτά διαφορετικό νόημα. Συμβαίνει εδώ ό,τι και με την παντομίμα, εξηγεί ο Σίλβερστιν:²³ ένας βουβός ηθοποιός χρησιμοποιεί το σώμα και τις κινήσεις του για να παραστήσει ένα πλαίσιο κατοικημένο στο χώρο και στον χρόνο από φανταστικά αντικείμενα. Ο μίμος ψηλαφεί με αγωνία τον αόρατο τοίχο που τον περιβάλλει (τον λεγόμενο «παντομιμικό τοίχο»), ο οποίος δεν υπάρχει καθ’ ύλη, αλλά δημιουργείται στη φαντασία των θεα-

τών, σταδιακά, από τις κινήσεις του μίμου. Αυτός ο αόρατος χώρος, μπορούμε να λέμε, είναι το κοινό πολιτισμικό περιβάλλον.

Γλωσσικές ιδεολογίες

Ευρύτερα γνωστός έγινε ο Μάικλ Σίλβερστιν από ένα άρθρο του τού 1979 για τις γλωσσικές ιδεολογίες. Πρόκειται για το περίφημο «Language Structure and Linguistic Ideology».²⁴ Είναι αλήθεια ότι το άρθρο αυτό περιέχει πολλά από τα νήματα που ακολούθησε η μεταγενέστερη έρευνά του. Έχω όμως την υποψία ότι συχνότερα παραπέμπεται παρά διαβάζεται. Παραπέμπεται κυρίως για τον ορισμό στην πρώτη σελίδα των *γλωσσικών ιδεολογιών*. Παραθέτω εδώ και μεταφράζω τον ορισμό στην ολότητά του:

I do not address myself only to articulated beliefs that are incorrect or contemptible. I should clarify that ideologies about language, or linguistic ideologies, are any set of beliefs about language articulated by the users as a rationalization or justification of perceived language structure and use. If we compare such ideologies with what goes under the name of 'scientific' statements about language, we might find that in certain areas the ideological beliefs do in fact match the scientific ones, though the two will, in general, be part of divergent larger systems of discourse and enterprise. We need have no conceit one way or the other, however, that automatically privileges so-called "scientific" description, or automatically condemns native ideological rationalization.

Δεν αναφέρομαι μόνο σε εκπεφρασμένες δοξασίες που είναι σφαλερές και αξιόμιμπτες. Οφείλω να διευκρινίσω ότι ιδεολογίες για τη γλώσσα, ή γλωσσικές ιδεολογίες, είναι οποιαδήποτε σύνολα δοξασιών για τη γλώσσα που διατυπώνονται από τους χρήστες με σκοπό τον εξορθολογισμό ή τη δικαιολόγηση τής απ' αυτούς αντιληπτής γλωσσικής δομής και χρήσης. Αν συγκρίνουμε αυτές τις ιδεολογίες με ό,τι συμβαίνει υπό το όνομα των «επιστημονικών» αποφάνσεων για τη γλώσσα, θ' ανακαλύπταμε ότι σε ορισμένες περιοχές οι ιδεολογικές δοξασίες συναντούν πράγματι τις επιστημονικές, αν και οι δυο τους, γενικά μιλώντας, ανήκουν σε αποκλίνοντα, ευρύτερα συστήματα λόγου και εγχειρήματα. Αλλά εμείς δεν χρειάζεται να έχουμε την έπαρση που αυτόματα προκρίνει τη λεγόμενη «επιστημονική» περιγραφή ή αυτόματα καταδικάζει τον ιδεολογικό εξορθολογισμό που γίνεται από τους ίδιους τους χρήστες.

Το άρθρο επιτρέπει τη διάκριση που μας λέει να μην κάνουμε: τη διάκριση ανάμεσα

σε *γλωσσικές* και *γλωσσολογικές* ιδεολογίες (ας πούμε πολύ χοντρικά: ιδεολογίες των χρηστών μιας γλώσσας και ιδεολογίες των επαγγελματιών της γλώσσας, γλωσσολόγων, φιλόλογων, αυτόκλητων).²⁵ Ο Σίλβερστιν χρησιμοποιεί τον ίδιο όρο, linguistic ideologies ή ideologies about language, και για τις «επιστημονικές» και για τις «λαϊκές» δοξασίες (άλλωστε, πολλές από τις «λαϊκές» δοξασίες τις υποστηρίζουν συχνά επαγγελματίες γλωσσολόγοι).

Αν διαβάσει κανείς προσεκτικότερα το εκτενές αυτό άρθρο, από το οποίο αντλήσαμε τον ορισμό της πρώτης σελίδας μόνο, θα προσέξει την έντονη (αν και κάπως άδικη) κριτική στη φιλοσοφική και γλωσσολογική θεώρηση της γλώσσας που προτείνει ο διάσημος άγγλος φιλόσοφος J. L. Austin με τη θεωρία του των λεκτικών πράξεων (speech acts).²⁶ Στόχος λοιπόν του Σίλβερστιν είναι και οι γλωσσολογικές ιδεολογίες. Αρκετά χρόνια αργότερα, ο Σίλβερστιν θα τα βάλει με μια άλλη γλωσσολογική ιδεολογία, αυτήν που επικεντρώνεται στην έννοια του γλωσσικού νόμου (φωνολογικού συνήθως). Η ιδέα του «νόμου», η ιδέα ότι οι γλωσσικές αλλαγές είναι απόλυτα δομημένες και απρόσωπες, καλλιεργήθηκε απ' όλες τις μείζονες «σχολές» της γλωσσολογίας: έγινε έμβλημα των νεογραμματικών, πέρασε στον δομισμό, ευρωπαϊκό και αμερικάνικο, συντηρήθηκε από την πρώιμη ανθρωπολογία της γλώσσας και από το «πρώτο κύμα» της κοινωνιογλωσσολογίας και χρησιμοποιείται ακόμη ως άλλοθι για την αυθαίρετη διευθέτηση της ποικιλότητας: του μόνου δηλαδή απτού χαρακτηριστικού των γλωσσών, που είναι να διαφέρουν.²⁷

Οι μελέτες του Σίλβερστιν για τις γλωσσικές-γλωσσολογικές ιδεολογίες συναρτώνται επίσης με άλλες μελέτες του: για την τυποποίηση,²⁸ για τον γλωσσικό εθνικισμό,²⁹ για τις «έμφυλες» ταυτότητες (ή και τις μη-ταυτότητες). Γι' αυτό το τελευταίο θέμα, είναι υποδειγματικό το άρθρο του για τη δήλωση του γένους στην αγγλική και σε άλλες γλώσσες.³⁰ Μπορεί να διαβαστεί ως υπόδειγμα για την κατανόηση της διαμάχης που διεξάγεται στις μέρες μας για τη δήλωση σε αρκετές γλώσσες των έμφυλων ταυτοτήτων· για τα αγγλικά, λ.χ., προτείνονται διάφοροι «εξορθολογισμοί» και «δικαιολογήσεις» για τύπους των αντωνυμιών, άλλους εγκλειστικούς και άλλους αποκλειστικούς, όπως: he, she, he or she, she or he, he/she, s/he, they, ze, xe, @. Το φαινόμενο είναι πλούσιο σε δημοσιογραφία και ο/η αναγνώστης/ρια (για να χρησιμοποιήσω μία από τις συμβάσεις που προτείνονται) μπορεί να το παρακολουθήσει σε πραγματικό χρόνο.

Μια πολύ σημαντική, κατά τη γνώμη μου, μελέτη του Σίλβερστιν στο πεδίο των ιδεολογιών για τη γλώσσα, «The limits of awareness»,³¹ ασχολείται με το ερώτημα εάν υπάρχουν όρια στη λεγόμενη «γλωσσική επίγνωση», αν δηλαδή υπάρ-

χουν όψεις της γλώσσας που δεν είναι ορατές στον μέσο χρήστη, περιορισμοί στο τι μπορεί να γίνει αντιληπτό από τους ίδιους τους ομιλητές και τις ομιλήτριες μιας γλώσσας. Στο ερώτημα αυτό ο Σίλβερστιν απαντά έμμεσα. Οι ομιλητές μιας γλώσσας συχνά κάνουν «μεταγλωσσικά» σχόλια για την ίδια τους τη γλώσσα, δείχνοντας κάποια επίγνωση αυτής ή εκείνης της «δομής και χρήσης». Ποια κοινά χαρακτηριστικά έχουν οι «γλωσσικές δομές και χρήσεις» τις οποίες είναι σε θέση να σχολιάσουν οι ομιλητές; Ο Σίλβερστιν θεωρεί ότι έχει βρει πέντε τέτοια χαρακτηριστικά, πέντε καθολικά σχήματα της μεταγλώσσας (ας τα πούμε έτσι, κατά τον τρόπο του).³² Και για τα πέντε έχουν διαπιστωθεί εξαιρέσεις.³³ Υπάρχουν όρια στη γλωσσική επίγνωση; Σημασία δεν έχει αν ο Σίλβερστιν απάντησε στο ερώτημα αυτό, σημασία έχει ότι το έθεσε. Πρόκειται για ερώτημα που επανέρχεται κάθε φορά που οι γλωσσικές ιδεολογίες συγκρίνονται με τις γλωσσολογικές.

Κλείνοντας αυτήν την ελλιπή παρουσίαση του έργου του, αξίζει να αναφέρω δύο βιβλία του Σίλβερστιν (ενός συγγραφέα που δεν έγραψε βιβλία γλωσσολογίας), για την πολιτική επικοινωνία: *Talking Politics: The Substance of Style from Abe to "W"*,³⁴ και, με τον Michael Lempert, *Creatures of Politics: Media, Message, and the American Presidency*.³⁵ Στο πρώτο, ένα βιβλιαράκι τσέπης, παρουσιάζει μια ανάλυση της περίφημης ομιλίας στο Γκέτισμπεργκ του Λίνκολν· η ανάλυση προσφέρεται στον απόηχο του πολιτικού λόγου με τον οποίο ο αμερικανός πρόεδρος Τζορτζ Γ. Μπους τροφοδοτούσε τότε τα μίντια. Στο δεύτερο βιβλίο αναλύεται ο μηχανισμός αναπαγωγής ψευδών (ανειλικρινών δηλαδή και αθετημένων) υποσχέσεων από τους αμερικανούς υποψηφίους για την προεδρία. Και στα δύο βιβλία ασχολείται ο Σίλβερστιν με τη σημασία του ύφους στη διατύπωση πολιτικών μηνυμάτων· και τα δυο βιβλία επισημαίνουν τη σπουδαιότητα της «μεσοποίησης», το «πέρασμα» του μηνύματος στα μέσα από τα μέσα, όπου «το μήνυμα γίνεται το μέσον». Δεν λείπει το χιούμορ από τις μελέτες αυτές.

Δεν είναι όλα αυτά έργα ενός ανθρώπου, θα πει κανείς. Είναι κατακτήσεις της επιστήμης. Οι θεωρίες του Σίλβερστιν καρποφορούν στο έδαφος της Πραγματολογίας, της Ανάλυσης Λόγου, της Ρητορικής, του λεγόμενου «τρίτου κύματος» στην Κοινωνιογλωσσολογία, της Ανθρωπολογίας της Γλώσσας, της Κοινωνικής Ψυχολογίας, της Επικοινωνιολογίας – πεδία στα οποία εργάζονται πολλοί επιστήμονες και από τα οποία δεν λείπει η αίσθηση της ακαδημαϊκής κοινότητας. Το έργο του Σίλβερστιν χαρακτηρίζεται από διεπιστημονικότητα και διαπνέεται από την πεποίθηση ότι το μείζον ζήτημα της Γλώσσας στον Πολιτισμό μπορεί τώρα να μελετηθεί με αυστηρή μεθοδολογία, «αντίθετα απ' ό,τι μας είχε

κάνει να πιστέψουμε ο δάσκαλός μας της έκθεσης» (δική του διατύπωση). Τον ενδιέφερε η συνεργασία των επιστημών και των επιστημόνων. Έγραψε πολλές βιβλιοκριτικές· με αυτές συνομιλούσε με τους συγχρόνους του. Έγραψε και πολλές προσωπογραφίες (συνοδευόμενες από πλήρη εργογραφία) για τους Ουίλιαμ Ντουάιτ Ουίτνι (William Dwight Whitney), Ρόμαν Πάκομπσον, Μπένζαμιν Λι Γουόρφ (Benjamin Lee Whorf), Τσαρλς Χόκετ (Charles F. Hockett), Ντελ Χάιμς (Dell Hathaway Hymes), Τζόζεφ Γκρίνμπεργκ (Joseph H. Greenberg), Στάνλι Νιούμαν (Stanley Newman) κ.ά. Τείνει να χαθεί στις μέρες μας αυτό το ήθος κριτικής αποτίμησης του έργου άλλων.

Οι αφηγήσεις για τον άνθρωπο λένε ότι ήταν εύχαρις και δοτικός. Ήταν καλός συνομιλητής· μπορούσε να μιλάει με μεγάλη άνεση και σε βάθος για το έργο πολλών συγχρόνων του και πολλών προπατόρων σε όλα τα πεδία του επιστημονικού του ενδιαφέροντος. Γράφοντας αυτό το σημείωμα σε μια ελληνική επιθεώρηση, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθώ σε έναν άλλο εκλιπόντα, τον Λουκά Τσιτσιπή (1946-2008), του οποίου οι δρόμοι διασταυρώθηκαν με αυτούς του Σίλβερστιν. Πίστευε και αυτός ότι γλωσσολογία και «μεταγλωσσολογία» πρέπει να συνεργάζονται, ότι η μελέτη της γλώσσας δεν μπορεί να είναι αποπλαισιωμένη, δεν μπορεί να γίνεται χωρίς αναφορά σ' ένα σύστημα πεποιοήσεων, αντιλήψεων ή κοινών πρακτικών στη γλώσσα και για τη γλώσσα. Αν ζούσε, ίσως έγραφε αυτός τούτη τη νεκρολογία.

Η α πάρει χρόνο να μάθουμε να διαβάσουμε το έργο του Σίλβερστιν. Δεν έγραψε βιβλία. Τα άρθρα του είναι συμπυκνωμένες πραγματείες, που θα μπορούσαν άνετα ν' αναπτυχθούν σε πολυσέλιδους τόμους. Πυκνή, στριφνή ενίοτε, είναι και η διατύπωσή του.³⁶

Υπάρχουν πολλοί τρόποι να διαβαστεί το έργο του, και ο καλύτερος είναι να εμπνευστεί κανείς από αυτό. Η διάσημη ήδη μελέτη του Asif Agha, *Language and Social Relations*,³⁷ αποτελεί προέκταση των θεωριών του Σίλβερστιν. Συντελείται σ' αυτήν μια θεωρητική έκρηξη που δεν έχει αφήσει ανεπηρέαστους όσους ασχολούνται με εντελώς εμπειρικά ζητήματα ανασυγκρότησης του πολιτισμικού πλαισίου από τις ποικίλες ενδείξεις του στον λόγο. Πολλοί παραπέμπουν στον Άγκα αγνοώντας ότι πίσω του βρίσκεται ο Σίλβερστιν.

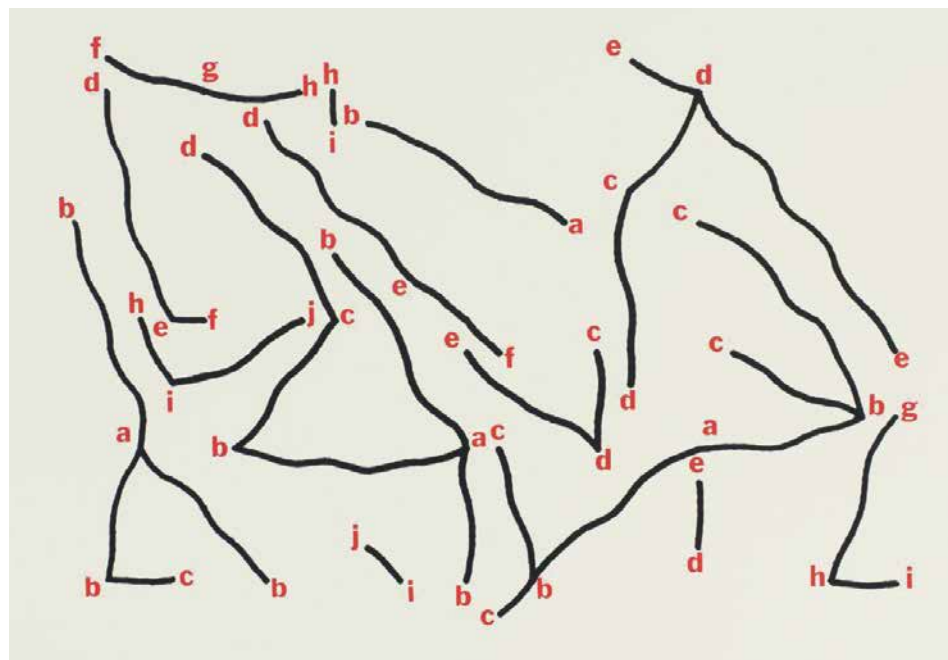
Πιστεύω ότι το έργο του Σίλβερστιν θ' ανακαλυφθεί τα χρόνια που έρχονται και θα μελετηθεί προσεκτικότερα, αφού πρώτα συγκεντρωθεί. Βασίζω αυτήν την πρόβλεψη στην πανεπιστημοσύνη αυτού του διανοητή, στην καθολική εποπτεία που είχε στις επιστήμες του ανθρώπου, στη βαθιά του καλλιέργεια. Δεν ξέρω σε πόσους άλλους γλωσσολόγους της εποχής μας

μπορούν ν' αποδοθούν αυτά τα χαρακτηριστικά. Η διασημότερη σήμερα γλωσσολογική σχολή, η γενετική γραμματική, χαρακτηρίζεται από την εμμονή της στο φορμαλισμό και από την αδιαφορία της για την ιστορία της γλωσσολογίας. Οι αμύητοι αποκλείονται. Ο Σίλβερστιν συνομιλούσε με όλους.

Είχε γράψει ο Σίλβερστιν για τον Φερντινάντ ντε Σωσσύρ, τον «πατέρα» της νεότερης γλωσσολογίας, τα ακόλουθα:³⁸

Η επίδραση του Σωσσύρ ήταν σχεδόν εξολοκλήρου μεταθανάτια: η επίδραση, θα λέγαμε, ενός προγόνου που έγινε εκκοσμηκευμένος άγιος, η αφοσίωση προς τον οποίο εκδηλώνεται με τελετουργικές πράξεις σεβάσμιης παράθεσης και λατρευτικής προσήλωσης στα λείψανά του.

Εύχομαι το έργο του Σίλβερστιν να έχει καλύτερη τύχη.³⁹ ▲

Χάρολντ Κόεν, Άτιτλο, 1972, μεταξοτυπία σε χαρτί, Πινακοθήκη Tate.

στιν έχει χαρακτηριστεί «νεο-Γουορφιστής» (neo-Whorfian) από διάφορους εκλαϊκευτές της γλωσσολογίας, όρος που περίπου ακούγεται ως μομφή. Αν όμως αποδεχούμε τον τρόπο με τον οποίο διαβάζει το έργο του Benjamin Lee Whorf (1897-1941), τότε ο Σίλβερστιν είναι απλώς ένας γουορφιστής. Κεντρική στο έργο του Γουόρφ είναι η έννοια της «γλωσσικής σχετικότητας», η υπόθεση δηλαδή ότι σε κάθε γλώσσα αποτυπώνεται ένας διαφορετικός τρόπος σκέψης. Ως «γλωσσική σχετικότητα» μπορεί λοιπόν να νοηθεί η διάγνωση ενός «τρόπου σκέψης» με τη χρήση μιας άλλης γλώσσας. Κατανοούμε μια γλώσσα καλύτερα όταν την φέρνουμε αντιμέτωπη με μian άλλη. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Σίλβερστιν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με αυτό το ζήτημα της «διαβάθμισης» (calibration), της αποσαφήνισης μιας γλώσσας μέσω μιας άλλης.

Γραφία και Γλώσσα, 233-242. Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, Αθήνα 2001.

- 1 Βρίσκεται υπό έκδοση από το Cambridge University Press μια πιο πρόσφατη σειρά δι-αλέξεων, *Language in Culture: Lectures on the Social Semiotics of Communication*.
- 2 Βλ. Michael Silverstein, «On two California Penutian roots for two», *IJAL* 41 (1975): 369-380, και για απαντήσεις στις κριτικές, «Two bis», *IJAL* 45 (1979): 187-205.
- 3 Ενδεικτικά: «Chinook Jargon: Language Contact and the Problem of Multi-Level Generative Systems, I», *Language* 48.2 (1972): 378-406· II, *Language* 48.3 (1972): 596-625.
- 4 «Dialectal Developments in Chinookan Tense-Aspect Systems: An Areal-Historical Analysis», *IJAL* 40.4 (1974), Part 2: Part 2: S45, S47, S49-S99.
- 5 Ενδεικτικά: «Old wine, new ethnographic lexicography», *ARA* 35 (2006): 481-496· «Semiotic vinification and the scaling of taste». Στο: E. S. Carr και M. Lempert (επιμ.), *Scale: Discourse and Dimensions of Social Life*, 185-212. Berkeley και Los Angeles: University of California Press, 2016.
- 6 «Hierarchy of features and ergativity». Στο: P. Muysken και H. van Riemsdijk (επιμ.), *Features and Projections*, 163-232. Dordrecht: Foris, 1986 (α' δημοσίευση 1975).
- 7 «Shifters, linguistic categories, and cultural description». Στο: K. H. Basso και H. A. Selby (επιμ.), *Meaning in Anthropology*, 11-55. Albuquerque: University of New Mexico Press, 1976.
- 8 «The 'push' of *Lautgesetze*, the 'pull' of enregisterment». Στο: N. Coupland (επιμ.), *Sociolinguistics: Theoretical Debates*, 37-67. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- 9 «Whorfianism and the linguistic imagination of nationality». Στο: P. Kroskrity (επιμ.), *Regimes of Language: Ideologies, Politics, Identities*, 85-138. Santa Fe, NM: School of American Research Press, 2000. Ο Σίλβερ-

- 10 G. Yule, *Pragmatics*, 6. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- 11 «Metapragmatic discourse and metapragmatic function». Στο: J. A. Lucy (επιμ.), *Reflexive Language: Reported Speech and Metapragmatics*, 33-58. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- 12 Στον Σίλβερστιν αποδίδεται πλέον η διαδομένη διάκριση μεταξύ referential και non-referential indexicality ή μεταξύ deixis και indexicality.
- 13 e e cummings, *Complete Poems, 1904-1962*, 673, επιμ. G. J. Firmage. New York: Liveright.
- 14 Για το φαινόμενο του ηχοσυμβολισμού (sound symbolism), βλ. Σίλβερστιν, «'Relative motivation' in denotational and indexical sound symbolism of Wasco-Wishram Chinookan». Στο: L. Hinton, J. Nichols και J. J. Ohala (επιμ.), *Sound Symbolism*, 40-60. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- 15 Αν και κάποια σύγχυση θα ήταν ωφέλιμη· οι δύο έννοιες επικαλύπτονται.
- 16 Βλ. Μ. Σηφριανού και Α. Τζάννε, «Και τώρα τα νέα μας για τον καιρό: Τα δελτία καιρού στην ελληνική τηλεόραση». Στο: Π. Μπουκάλας και Σ. Α. Μοσχονάς (επιμ.), *Δημοσιο-*

- 17 Βλ. «Axes of evals: Token vs. type interdiscursivity». *JAL* 15.1 (2005): 6-22.
- 18 Βλ. «Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life», *Language and Communication* 23.3: 193-229 (ιδίως 204-211).
- 19 Ό.π., 211.
- 20 Η προφανής αναλογία εδώ είναι μεταξύ γλώσσας και μεταγλώσσας στη σύγχρονη Λογική: σε μια μεταγλώσσα ν+1 εκφράζονται οι συμβάσεις μιας γλώσσας ν· κ.ο.κ. Είναι, κατά τη γνώμη μου, άστοχος ο παραλληλισμός των βαθμίδων δεικτικότητας του Σίλβερστιν με τις βαθμίδες «ενδείκτης-δείκτης-στερεότυπο» (indicator-marker-stereotype) του William Labov, τον οποίο επιχειρούν οι B. Johnstone, J. Andrus και A. E. Danielson, «Mobility, Indexicality, and the Enregisterment of "Pittsburghese"», *JEL* 34.2: 77-104.
- 21 Βλ. «"Cultural" concepts and the language-culture nexus», *Current Anthropology* 45.5 (2004): 621-652.
- 22 R. Jakobson, «Γλωσσολογία και Ποιητική». Στο: *Δοκίμια για τη γλώσσα της λογοτεχνίας*, μτφρ. Αρης Μπερλής, Εστία, Αθήνα 1998, 63.
- 23 «Getting & Getting Across the Message» (2019 Ryerson Lecture), youtube.com/watch?v=yIwNisallT8
- 24 Στο: P. Clyne, W. Hanks και C. Hofbauer (επιμ.), *The Elements: A Parasession on Linguistic Units and Levels*, 193-247. Chicago: Chicago Linguistic Society.
- 25 Για τη διάκριση βλ. Σ. Μοσχονάς, *Ιδεολογία και γλώσσα*, 238-254. Πατάκης, Αθήνα 2005.
- 26 *How to Do Things With Words*, Oxford: Oxford University Press, 1962· πβ. Σίλβερστιν, «Language Structure», ό.π., 210 κ.ε.
- 27 «The 'push' of *Lautgesetze*», ό.π.
- 28 «Monoglot "standard" in America: Standardization and metaphors of linguistic hegemony». Στο: D. Brenneis και R. H. S. Macaulay (επιμ.), *The Matrix of Language: Contemporary Linguistic Anthropology*,

284-306. Boulder, CO: Westview Press, 1996· «The race from place: Dialect eradication and terroir of linguistic 'authenticity'». Στο: V. Lacoste, J. Leimgruber και T. Breyer (επιμ.), *Indexing Authenticity: Sociolinguistic Perspectives*, 159-87. Berlin και New York: de Gruyter, 2014· «Standards, styles, and signs of the social self», *JASO*, n.s. 9.1 (2017): 134-64.

- 29 «Whorfianism», ό.π.: συναφείς πολλές ομιλίες του σε συνέδρια.
- 30 «Language and the culture of gender: At the intersection of structure, usage, and ideology». Στο: E. Mertz και R. J. Parmentier (επιμ.), *Semiotic Mediation: Sociocultural and Psychological Perspectives*, 219-59 (ιδίαιτερα 252 κ.ε.). Orlando, FL: Academic Press, 1985.
- 31 Στο: A. Duranti (επιμ.), *Linguistic Anthropology: A Reader*, 382-401. Oxford: Blackwell, 2001 (α' δημοσίευση: 1981).
- 32 Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι: 1. unavoidable referentiality, 2. continuous segmentability, 3. relative presuppositionality, 4. decontextualized deducibility, 5. metapragmatic transparency. Η μετάφραση των όρων απαιτεί τεχνικές εξηγήσεις. «Αναφαιρτική αναφορικότητα» (unavoidable referentiality) χαρακτηρίζει, λ.χ., τις αντωνυμίες tu και vous στα γαλλικά (για να επανέλθουμε στο παράδειγμα του «πληθυντικού ευγενείας»): ακόμα κι αν ένας χρήστης της γαλλικής αγνοούσε την τιμητική τους λειτουργία (honorification), θα μπορούσε πάντως με τις ίδιες αυτές αντωνυμίες ν' αναφερθεί στον συνομιλητή του (β' πρόσωπο). Και για το λόγο αυτό, επειδή η αναφορικότητά τους είναι αναφαιρτική, οι ομιλητές της γαλλικής πιθανότατα έχουν επίγνωση της συνολικότερης λειτουργίας αυτών των αντωνυμιών. Θα χρειάζονταν πολύ περισσότερες εξηγήσεις για τα υπόλοιπα τέσσερα χαρακτηριστικά.
- 33 Βλ. την κριτική των N. A. Niedzielski και D. R. Preston, *Folk Linguistics*, 10-16. Berlin και New York: Mouton de Gruyter, 2002.
- 34 Chicago: Prickly Paradigm Press, 2003· διαθέσιμο στο <https://bit.ly/3FX81hO>.
- 35 Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2012.
- 36 Με χαριτωμένο τρόπο και γλαφυρά αποδομεί το ύφος του Σίλβερστιν, εξηγώντας τον ταυτοχρόνως, ο Daniel Ginsberg στη φανταστική συνέντευξή του: «In which I interview an article: Silverstein on indexical order», <https://bit.ly/3zfNysV>
- 37 Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- 38 «The [] walked down the street», *London Review of Books*, 34.21 (8 Νοεμβρίου 2012), <https://bit.ly/3sKZkUg>
- 39 Ευχαριστώ τον Αργύρη Αρχάκη, την Ιριγένεια Μουλίνου, τον Κώστα Κανάκη και τη Μαρία Σηφριανού για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους στην ημιτελική μορφή αυτού του κειμένου. Πληροφορίες άντλησα από το βιογραφικό σημείωμα (2017) του Σίλβερστιν, <https://bit.ly/3pHNf02>, καθώς και από τη νεκρολογία που του έγραψε ο R. Moore (2021), *Language in Society*, 50.4 (2021): 493-507.

The Athens Review

Αθηναϊκή Επιθεώρηση του Βιβλίου

of books

Ιανουάριος 2022 • έτος 13ο - τεύχος 135 - τιμή 5€

ΓΙΟΖΕΦ ΡΟΤ

Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Τζ. Μ. Κουτσί

Οι περιπλανώμενοι Εβραίοι

Γιόζεφ Ροτ

Ονειροπόλοι εξολοθρευτές

Πέτρος Μαρτινίδης

Αν Πάτσετ – Υβριδικές ταυτότητες

Εύα Στάμου

Το ψέμα της οικοδόμησης του έθνους

Φίνταν Ο'Τουλ

**Ο Κουνάδης, οι υπήκοοι χωρίς δικαιώματα
και το χουντόνειδος της Ακαδημίας Αθηνών**

Μανώλης Βασιλάκης

Μάικλ Σίλβερστιν

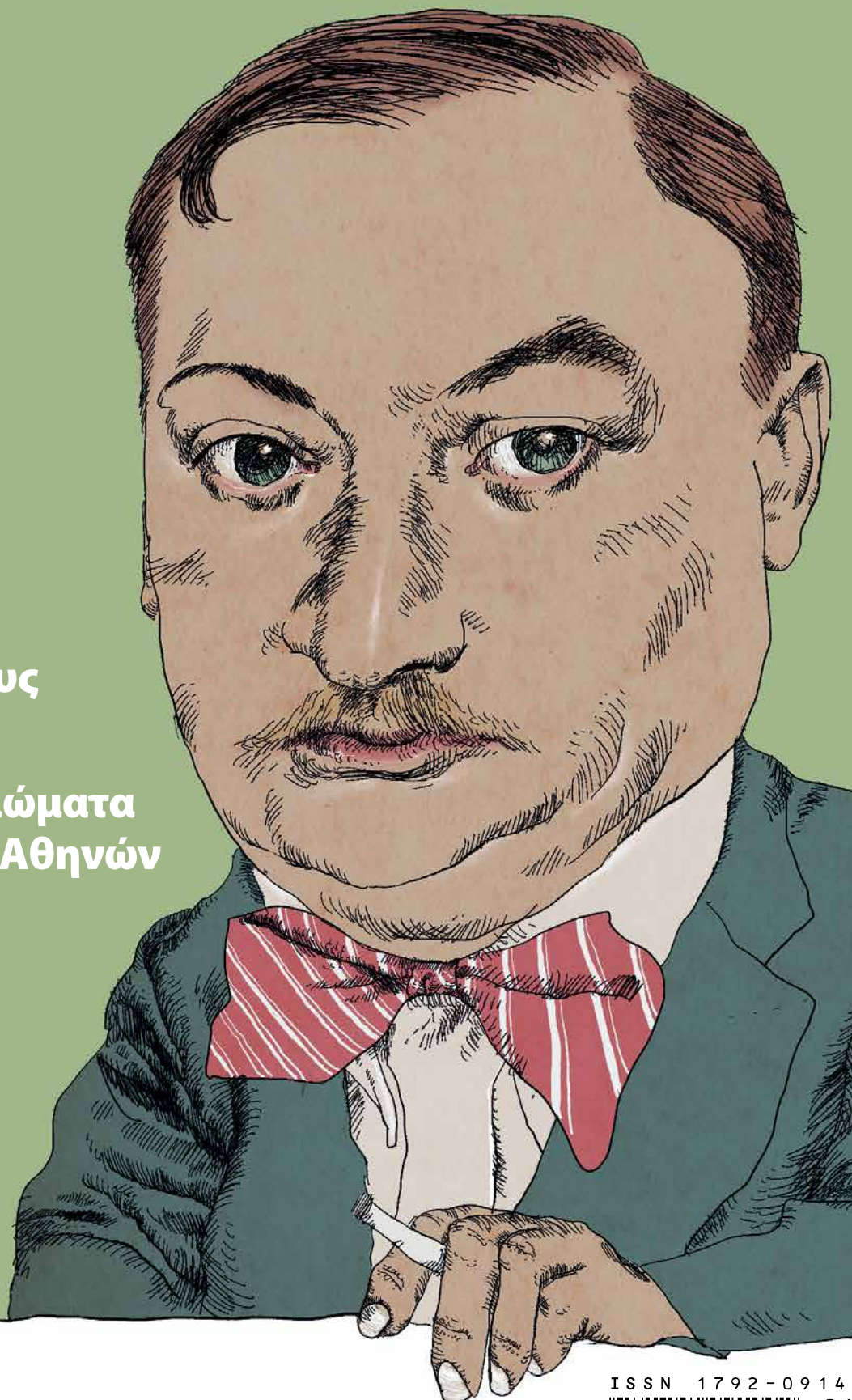
Σπύρος Α. Μοσχονάς

Οι αντίπαλοι του υπαρκτού Ρήγα

Γιάννης Γιανουλόπουλος

Α. Παπανδρέου και Μ. Στερνς

Ιωάννης Ο. Ιατρίδης

Άγγελος Χανιώτης

Άρες, μάρες, Κουναδάρες

ISSN 1792-0914
9 771792 091002 01